

Искакова З.Е. * ҚазҰУ, түркітану және үндітану кафедрасының аға оқытушысы
zauze_india@mail.ru

Шадаева Б.Т. * ҚазҰУ, түркітану және үндітану кафедрасының оқытушысы

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ХИНДИ ТІЛДЕРІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ МАҒЫНАЛЫҚ ЖАҒЫНАН ЖҮЙЕЛЕНУІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ және хинди тілдеріндегі фразеологизмдердің мағыналық жағынан жүйеленуі мәселелері қарастырылады.

Түйін сөздер: фразеологизм, қазақ тілі, хинди тілі, қолдану тиянақтылығы, мағына тұтастығы, тіркес тұрақтылығы.

Тілдегі лексиканың ең бай құнарлы көзі фразеологиялық құрам болып табылады. Фразеологизмдердің жаңа ұғым, жаңа түсінікпен көбеюі, қалыптасуы сол ұлт тілінің даму ерекшеліктерін көрсетеді. Сонымен қатар, ұлт мідениетінің танымдық қасиетін айқындайды.

Фразеологизмдер - екінші сөзбен айтқанда, тұрақты сөз тіркестері – екі немесе одан да көп сөздердің тіркесуінен жасалады, толық, тұтас бір мағына білдіретін сөз тіркестері. Қазақ тіл білімінде бұл термин бір қалыпка түскендіктен, фразеологизмдерді тұрақты тіркес, фразеологиялық бірлік, фразеологиялық тіркес, фразеологиялық орам, фразеологиялық тұлға сияқты атаулармен атаймыз.

«Фразеологиялық бірлік, ең алдымен, семантикалық құбылыс болып есептеледі, ал фразеология саласы негізінен семантика-стилистикалық зерттеулер саласы болып табылады», - деп атап көрсетеді А.Бабкин.¹

Фразеологияның негізгі теориялық мәселелерінің бірі – олардың мағыналық жағынан жүйеленуі болып табылады. Зерттеуші ғалым В.Виноградовтың топтастыруы негізінде фразеологизмдер құрамына қандай тіркестер кіретінін анықтау үшін, оларды танып-білудің негізгі үш шарты басты белгі етіп алынады:

- қолдану тиянақтылығы
- мағына тұтастығы
- тіркес тұрақтылығы.

Сөйлеген уақытта, айтылу кезінде бұрыннан қалыптасқан даяр күйінде жұмсалуды фразеологиялық қолдану тиянақтылығын көрсетеді. Бұл ерекшелік еркін сөз тіркесі мен салыстырғанда айқын байқалады. Өйткені, еркін сөз тіркесі бір қалыптасқан грамматикалық жүйені қажет етеді. Мысалы:

¹ Бабкин А.М. Русская фразеология. Ее развитие и источники. Л., 1999. С. 210

da't khaTTe karna (тісін қайрау – өшігу, ренжу), *cullu bhar pani me" Dub marna* (уыс толы суға батып өлу – ұяттан өртену). Тұрақты тіркесті құрастырушы сөздердің жеке мағыналарына сәйкес келе бермеуі, тіркес ішіндегі сыңарлар тұтасып бір мағынаны білдіруі фразеологизмге тән жайт.

«Фразеологияның сыңарлары неғұрлым өзінің жеке сөздік қасиеттерін жойған болса, соншалық фразеологияның мағынасы да тұтас бола түседі және керісінше».²

Мысалы, *zamin par peir na paRna* (аяғы жерге тимеу), *asman par carhna* (аспанға шығу) – *өте тақаппар болу, менсінбеу*. Осы берілген тұрақты тіркестердің құрамы әртүрлі болғанымен де, мағына тұтастығымен ерекшеленеді. Тақаппар, менмен болуды білдіреді. Фразеологизмдерге тән басты белгі – туынды мағынада жұмсалып, бейнелі мәнді тудырады.

Айтушының қалауы бойынша емес, тұрақты тәркес құрамындағы сөздер қалыптасқан белгілі бір жүйеге байланысты орналасады. Сондықтан да, сөздің жігі ажыратылмайды, мағына бірлігі сақталып тұрады. Тұрақты тіркес құрамындағы сөздерді басқа сөздермен ауыстыруға, орын тәртібін ішінара өзгертуге болмайды. Қатан орын тәртібін сақтап отырады. Мысалы: *kaleja mu" h ko ana* (жүрегі аузына келу – қорқу, шошу). Осы берілген фразеологизмді жүрегі аузына келу дегеннің орнына кеудесі аузына келу деп өзгертсек, мағына тұтастығы онша бұзылмаса да, стильдік жағы солғын тартып, дыбыс үйлесімі кеміп, тіркес тұрақтылығына нұқсан келеді. Осы қасиеттері арқылы фразеологизмдер жеке сөздерден, сөйлемдерден ажыратылады.

Фразеологизмдердегі сыңарлардың мағына тұтастығына қарап, оларды зерттеуші ғалымдар негізінен В. Виноградов ұсынған жүйелі топтастыруын басшылыққа алып келеді.³

Сонымен, қарастырылып отырған хинди және қазақ тілдеріндегі фразеологизмдерді семантикалық белгілеріне қарай төмендегідей үш топқа бөлеміз:

- фразеологиялық тұтастық
- фразеологиялық бірлік
- фразеологиялық тізбек;

Фразеологиялық тұтастыққа құрамындағы сөздер бір-бірімен тұтасып, олардың мағыналық жігін ешқандай ажыратуға болмайтын тұрақты тіркестер жатады. Мысалы: хинди тіліндегі *apne rao" par ap kulhari marna* – өз аяғынан өзі балғамен ұру, қазақ тіліндегі *бармағын тістеу, санын соғу*. Осы берілген тұрақты тіркестердің екеуінде де балғамен ұру немесе бармағын тістеу, санын соғу деген сөздер жеке тұрғандағы мағынасынан айырылып, барлығы бірігіп

² Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. М., 1978. С. 160

³ Шахматов А.А. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. М., 1974. С. 345.

өкіну, қапыда қалу деген бір мағынаны білдіріп тұр. Тағы да фразеологиялық тұтастыққа жататын мына бір аразеологизмдерге назар аударайық: *asman par thukna* - аспанға түкіру – *кінәсіз адамға жала жабу*, *asman par sir uThana* - аспанды басына көтеру – *шулау, шу шығару*;

Берілген тұрақты сөз тіркестерін тура мағынада қабылдайтын болсақ, көз алдымызға іске асуы мүмкін емес суреттер келер еді. Фразеологизмдердің бейнелілігі де осында. Атап - өткендей құрамындағы әрбір жеке сөздер беретін тура мағынасына назар аударуымыз қажет. Өйткені олар өз мағыналарын жоғалтқан, тек тұтаса тұрып қана мүлдем басқа мағыналарды береді. Тағы да бір мысал келтірейік: *sir khana* – *басының етін жеу*, *kan bharna* – *құлағын толтыру – құлағының етін жеу*. Мағыналары ызыңдап сөйлеп мазаны алу, есін шығару. Мұндай тіркес сыңарларының бір бүтін мағынасы құрамындағы сөздер мүлдем алыстап кеткен. Сөйтіп, бөліп жаруға келмейтін тұтас бір идиомалық мағынаға ие болған.

Фразеологиялық тұтастық секілді фразеологиялық бірлік те орын тәртібі жағынан өте тиянақты болып келеді. Құрамындағы сөздер екіншісімен қалай да бір байланыста болатындығы аңғарылады. Бұлар ең алғаш еркін тіркесті ауыс мағынада қолданудан келіп шығады. Осы жайында ғалымдарымыз Ә. Аблақов, С. Исаев, Е. Ағымановтар быйлай дейді: « О баста синтаксистік сөз тіркесінің тағы бір тобы лексикализацияланып келіп, тұрақты тіркестерді жасаған».⁴

ghao hara hona – жараны жаңарту – *біткен, бітеу жараны жаңарту, тырнау*; мағыналары: *өкініш, уайым тудыру, алаңдау және ескіні қозғау, ұмыт болғанды еске түсіру*. Енді осы тұрақты тіркестердің байлаулы мағыналарының алғашқы еркін тіркесті сөздердің нақты лексикалық мағынасынан туғанын аңғару қиын емес. Сол секілді хинди тіліндегі *ghore beskar sona* – атты сатып ұйықтау – *көңілі толысу, көңілі жайлану дегеннен бірнәрсені бітіріп, жайланып, екінші іске кірісіп, жүзеге асыру* дегенді түсінеміз. Бұл фразеологизмдердің мағыналық жасалынуына да бастапқы еркін тіркестегі тура (лексикалық) мағынасына тірек болғандығы айқын. Сол мағынаға басқаша мән беріп, салыстырып қолдану арқылы фразеологизмдерге айналып кеткен.

ag te ghi Dalna – отқа май құю деген фразеологизм қос тілде де беретін мағыналары – *бір бәлені ушықтырып, одан әрі өршіту*. Осы берілген тұрақты сөз тіркестері де өмірде болуы мүмкін нақты іс-әрекеттерді суреттейді. Уақыт өте келе олар тұрақты қолданысқа түскен деп айтуға болады.

Фразеологиялық тізбек фразеологиялық бірлік секілді еркін тіркесті ауыспалы мағынада қолданудан келіп шығады. Яғни, тұрақты тіркес сыңарларының бастапқы мағынасы толығымен жойылмағанымен, жойылуға жақындап, күнгірт тарта бастаған. Еркін мағынадағы сөз фразеологиялық

⁴ Аблаков Ә., Исаев С., Ағыманов Е. Қазіргі қазақ тіліндегі сөз тіркестері. А., 1997. 200 б.

қалпында, сөздердің тіркесуінен жасалып, еш өзгеріссіз тізбек күйінде қолданылады.

Фразеологиялық тізбек – бүкіл тұтас тіркестің беретін мағынасы тұрғысынан қарағанда фразеологиялық бірліктердей емес, өзінің құрамындағы сөздердің мағынасымен байланысты болады, солардың мағынасынан туады. Бұл пікірлер Ә. Болғанбаев, Ғ. Қалиұлы, Р. Сәрсенбаевтардың еңбектерінде де кездеседі.⁵

Сөздердің тіркесу қабілеті олардың мағыналық табиғатында ауыспалы, образды мағыналарымен байланысты болады. Фразеологиялық тізбектің құрамындағы сөздердің образды мағынада жұмсалуды олардың теңеу, салыстыру сияқты көркемдік мағынада айтылуына байланысты. Хинди тіліндегі *ankho" me lohu chana* – көзіне қан құйылу, қазақ тіліндегі *көзіне қан толу* фразеологизмімен сәйкес келеді. Беретін мағыналары: *кектену, ашулану, тістену*. Тағы да бір мысал: *pith dikhana* – арқасын көрсету – *жеңіліске ұшырау, жеңіліп қалу*.

Осы берілген мысалдардан байқағанымыздай, фразеологиялық тізбектен бір компонентті болса да өзінің негізгі лексикалық мағынасын сақтап тұрады, алшақтап кетпейді және фразеологиялық байлаулы мағынада туындайды.

Жоғарыда берілген пікірлерімізді түйіндей келегенде, қазақ және хинди тілдеріндегі фразеологизмдер әр жылдарды әр қырларынан зерттеліп, қарастырылып келеді. Қазақ тіл білімінде фразеологияның жүйелі теориялық негізі қалыптасқан болса, хинди тілі фразеологиясы жайлы олай айта алмаймыз.

Біз қос тілдегі фразеологизмдерді зерттеген ғалымдардың теориялық жүйелі тұжырымдарын негізге ала отырып, салыстыра қарастыратын деректерімізді мағыналық сипат, мағыналық жағынан жүйелеуге тырыстық. Соған сәйкес зерттеу нысанымыз болып отырған қос тіл – хинди және қазақ тіл деректерін фразеологиялық тұтастық, бірлік және тізбек деп ажыраттық, біраз мысалдар келтірдік.

Әдебиеттер тізімі

1. Ablakov A., Isaev C., Agymanov E. Kazirgi kazak tilindegi soz tirkesteri. A., 1997.
2. Avakova R.A. Frazеologiyalyk semantika. A., 2003.
3. Bolganbaev A., Kaliuly G. Kazirgi kazak tilinin lexikologiyasyмен frazeologiyasy. A., 1997.
4. Zhukov V.P. Semantika frazeologicheskikh oborotov. M., 1978.
5. Sarsenbaev R. Kazak tilinin frazeologiyalyk sozdigi. A., 1977.

⁵ Сәрсенбаев Р. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. А., 1977. 87 б.

6. Shahmatov A.A. Ob osnovnyh tipah frazeologicheskikh edinit v russkom yazyke . M., 1974.
7. Vrihat muhavra kosh. Lakhnau, 1992.

Искакова З.Е., Шадаева Б.Т. Семантическая систематизация фразеологизмов хинди и казахского языков.

В статье предпринимается попытка систематизации фразеологизмов хинди и казахского языков с позиции их значения.

Ключевые слова: фразеологизм, казахский язык, язык хинди, точность употребления, единство значения, устойчивое словосочетание.

Iskakova Z.E., Shadaeva B.T. Semantic systematization of idioms Hindi and Kazakh languages.

The article is an attempt of systematization of idioms Hindi and Kazakh languages from the position of their values.

Key words: idioms, the Kazakh language, the language of Hindi, the accuracy of the use, the unity of values, stable word combination.